

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ: ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ І ВЗАЄМВПЛИВ

LEGAL CULTURE AND LEGAL CONSCIOUSNESS: INTERDEPENDENCE AND MUTUAL INFLUENCE

Ткаля О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кутвий В.В., студент II курсу магістратури
юридичного факультету

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті зроблено аналіз правової культури як суспільного явища і як правової категорії. Правову культуру визначено як сукупність надбань суспільства, його соціальних груп і громадян у сфері регулювання суспільних відносин, що сприяє забезпеченню верховенства права в суспільному житті, тобто пануванню основоположних принципів справедливості й гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі й гідності, фактичному забезпеченню місця людини як найвищої соціальної цінності. Окреслено основні елементи відображення рівня правової культури: право, рівень правосвідомості громадян і посадових осіб, рівень якості роботи правоохоронних і правозастосовних органів і посадових осіб, якість системи законодавства, певний рівень законності й правопорядку тощо.

Досліджено правову свідомість як складник правової культури особи, яка проявляється в ставленні особи до права, у її правових ціннісних орієнтаціях і переконаннях. Визначається соціальне призначення правосвідомості через її основні функції: когнітивну (пізнавальну, інформаційну), правотворювальну (ціннісну, емоційну), регулювальну (настановну).

Розкрито внутрішню структуру правової свідомості, яка охоплює правову психологію, правову ідеологію та елементи поведінки. Відмічається, що правова свідомість має специфічні для неї форми існування: 1) інституціональну – формально закріплену; 2) неінституціональну – правове мислення, воля й почуття тощо. Визначено основні механізми та інститути формування правової свідомості.

Надається аналіз зв'язку між правосвідомістю та правовою культурою, що є органічним і нерозривним. Правова свідомість відіграє роль засобу соціального регулювання правової поведінки, тобто здійснює регулятивний вплив. Вона не тільки сприяє усвідомленню людиною цілей правової поведінки, а і є джерелом її свідомості. Також правова свідомість допомагає людині усвідомлювати сукупність усіх можливих засобів досягнення мети поведінки, коректно оцінювати соціальну ефективність визначеної стратегії досягнення правової поведінки.

Доведено, що правова культура суспільства відображає рівень розвитку правосвідомості в суспільстві, системи права й законодавства, юридичної практики та правової науки. Вона охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми у сфері права. Водночас правова культура суспільства залежить насамперед від рівня розвитку правосвідомості населення, оскільки за своєю сутністю правосвідомість покликана впорядковувати відносини в громадянському суспільстві шляхом впливу на правову поведінку.

Ключові слова: правова культура, елементи правової культури, правова свідомість, правова психологія, правове розуміння, правова ідеологія, правова поведінка, функції правової свідомості.

The analysis of legal culture as a social phenomenon and as a legal category is made. Legal culture is defined as a set of achievements of society, its social groups and citizens in the regulation of social relations, which contributes to the rule of law in public life, i.e. the rule of fundamental principles of justice and humanism, protection of human rights and freedoms, its honor and dignity, man as the highest social value. The main elements of reflecting the level of legal culture are outlined: law, the level of legal awareness of citizens and officials, the level of quality of law enforcement and law enforcement agencies and officials, the quality of the legislation, a certain level of law and order and etc.

The legal consciousness as a component of the legal culture of the person which is shown in the relation of the person to the right, in its legal value orientations and beliefs is researched. The social purpose of legal consciousness is determined through its main functions: cognitive (informational), law-making (value, emotional), regulatory (instructional).

The internal structure of legal consciousness is revealed, which includes legal psychology, legal ideology and elements of behavior. It is noted that the legal consciousness has its specific forms of existence: 1) institutional – formally fixed; 2) non-institutional – legal thinking, will and feelings, etc. The main mechanisms and institutions of formation of legal consciousness are determined.

It is analyzed the relationship between legal awareness and legal culture, which is organic and inseparable. Legal consciousness plays the role of the means of social regulation of legal behavior, i.e. has a regulatory effect. It not only contributes to a person's awareness of the goals of legal behavior, but is also the source of his consciousness. Also, legal consciousness helps a person to realize the totality of all possible means of achieving the goal of behavior, to assess correctly the social effectiveness of a particular strategy to achieve legal behavior.

It is proved that the legal culture of society reflects the level of development of legal awareness in society, the system of law and legislation, legal practice and legal science. It covers the totality of all legal values created by people in the field of law. At the same time, the legal culture of society depends primarily on the level of development of legal awareness of the population, because in essence, legal awareness is designed to regulate relations in civil society by influencing legal behavior.

Key words: legal culture, elements of legal culture, legal consciousness, legal psychology, legal understanding, legal ideology, legal behavior, functions of legal consciousness.

Актуальність теми. Сьогодні спостерігається зростання інтересу з боку юридичної науки до проблем правової культури як фактора перманентного розвитку державності й порядку в суспільстві. Від рівня правової культури суспільства безпосередньо залежить усвідомлення сутності правових явищ і процесів, розуміння закономірностей і тенденцій їх розвитку. Правова культура як суспільне явище та як правова категорія, безсумнівно, була предметом досліджень, проте до теперішнього часу вона являє собою широке поле для наукового осмислення, для всебічного вивчення різноманітних процесів, пов'язаних із розвитком правової культури як показника правового

та соціального прогресу, найважливішої умови його ефективності.

Як відомо, складником правової культури особи є правова свідомість, яка проявляється у ставленні особи до права, у її правових ціннісних орієнтаціях і переконаннях. Як складник правової культури правова свідомість, виступаючи фактором поваги до права й активним елементом системи правового регулювання суспільних відносин, відіграє роль чинника, що здійснює вплив на стан стабільності й порядку в суспільстві. Елементом структури правової свідомості є правова ідеологія як сукупність правових поглядів, що ґрунтуються на правових наукових знаннях

і соціальному досвіді та обумовлені свідомим ставленням до права. Рівень правової культури визначається рівнем правової свідомості, ступенем її розвиненості й довершеності.

Правосвідомість через виховання, освіту, через чітко встановлені норми та положення здійснює вплив на правову культуру. Зв'язок між правосвідомістю та правовою культурою є органічним і нерозривним. Вони впливають одна на одну, зумовлені одна одною. Сучасний недосконалий рівень правової культури в суспільстві вказує на перспективність і високу актуальність подальшого дослідження порушеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний доробок у дослідженні проблеми становлення й розвитку правової культури та правосвідомості в контексті демократизації всіх сфер суспільного життя здійснили вітчизняні та зарубіжні вчені, такі як С. Алексєєв, Ю. Битяк, М. Веррінгтон, І. Зеленко, М. Козюбра, Н. Крестовська, А. Крижанівський, В. Нерсесянц, Ю. Оборотов, К. Осаке, І. Осика, П. Рабінович, В. Сальніков, А. Семітко, Р. Сербин, А. Скуратівський, С. Скуріхін, С. Сливка, В. Смірнов, С. Станік, А. Ткачук, М. Целуйко та інші.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у висвітленні сутності правової культури, її складових елементів, розумінні правосвідомості, в аналізі їх значення та місця в розвитку громадянського суспільства, розкритті взаємозв'язків і взаємозалежності правової культури та правової свідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова свідомість, як і правова культура, виникає не сама собою, а в результаті процесу правової соціалізації особи, під яким розуміють входження особи до правового середовища, послідовне набуття нею правових знань, засвоєння правових цінностей, ідеалів і культурних надбань суспільства, процеси їх утілення в правомірній поведінці суб'єкта, його правовій активності.

У загальній теорії права (вчені М. Цвік, Г. Попадинець та інші) під правовою культурою розуміють якісний стан правового життя суспільства, який можна охарактеризувати досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом і рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності й правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини. Правову культуру визначають як сукупність надбань суспільства, його соціальних груп і громадян у сфері регулювання суспільних відносин, що сприяє забезпеченню верховенства права в суспільному житті, тобто пануванню основоположних принципів справедливості й гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі й гідності, фактичному забезпеченню місця людини як найвищої соціальної цінності [1, с. 424].

До елементів відображення рівня правової культури прийнято зараховувати право, що відповідає вимогам справедливості й розумності; рівень правосвідомості громадян і посадових осіб, зокрема представників органів правопорядку, їхню переконаність діяти відповідно до вимог правових приписів; рівень якості роботи правоохоронних і правозастосовних органів і посадових осіб; якість системи законодавства, певний рівень законності й правопорядку тощо.

Характеризуючи поняття правової культури, окремі автори (Ю. Шемшученко, Н. Оніщенко) визначають її як структурно-складне цілісне утворення, що включає в себе якісний стан правового життя суспільства, відображене в досягнутому рівні досконалості правових актів, правової та правозастосовної діяльності, правосвідомості та правового розвитку особистості, а також у ступені свободи її поведінки та взаємної відповідальності між державою та особою, що позитивно впливає на суспільний розвиток і підтримання належних умов функціонування суспільства.

П. Рабінович стверджує, що «правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів щодо чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, що пов'язана з правом». На його думку, це свідомість осіб, що входять до складу відповідних органів держави, тобто погляди, уявлення цих людей щодо мети, змісту й форми правил поведінки, визначених державою. Продовжуючи цю тему, науковець зазначає, що правова свідомість є притаманною не лише «авторам» юридичних норм, а й усім людям, хто в той чи інший спосіб стикається або може «контактувати» з об'єктивним юридичним правом [2, с. 79].

Н. Крестовська пропонує таке визначення поняття: «Правова свідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, оцінок і установок, що виражають ставлення людей і соціальних спільнот до чинного, минулого й бажаного права. Будучи однією з форм суспільної свідомості разом з мораллю, релігією, мистецтвом, наукою, правова свідомість виступає як спосіб духовного пізнання дійсності» [3, с. 258]. І. Омельчук вивів інше визначення правосвідомості: «Це духовна система уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які виникають з приводу правової дійсності, у ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття й перетворення» [4, с. 38]. Цінність вищенаведених визначень категорії правосвідомості з погляду наукового пізнання полягає в тому, що, окрім ставлення людей до права, учені доповнюють зміст правової свідомості діяльністю, що з ним пов'язана.

Правосвідомість відіграє надзвичайно важливу роль у правовій реальності. З одного боку, вона породжує правову дійсність, а з іншого – є результатом сприйняття й засвоєння правового життя суспільства й правовідносин, що панують у ньому. Правосвідомість людини – це її знання про право, внутрішня оцінка чинного права й правових положень, думки та ідеї щодо можливих змін у праві. Правосвідомість передбачає сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, уявлень про право, роль права, яку воно відіграє в житті суспільства, держави, ідеї про права людини, її відповідальність перед іншими людьми, державою та суспільством [5, с. 75].

Правосвідомість не просто відбиває в правових категоріях дійсність чи формує відповідні знання, а й направляє суб'єктів суспільних відносин на певні зміни в правовому житті, прогнозує, моделює їх. Від її рівня, якості, характеру, змісту залежить те, якою буде поведінка особи в суспільстві: правомірною та соціально корисною чи, навпаки, неправомірною та суспільно шкідливою, небезпечною. Водночас правосвідомість є одним із надважливих чинників розвитку праворозуміння. Право, що складається відповідно до наявних, іноді досить суперечливих уявлень, підходів суспільства до врегулювання тих чи інших суспільних відносин, не може бути досконалим.

Вплив правової свідомості на правову культуру й організацію суспільного життя досить значний. Правова свідомість відображає правову реальність, що склалася за конкретно-історичних умов у тій чи іншій країні та одночасно впливає на функціонування й розвиток правової системи. Вона є активним елементом системи правового регулювання суспільних відносин: право не може здійснювати вплив інакше як через поведінку людей, безпосередньо впливаючи на їхню свідомість, саме тому тією чи іншою мірою вона є присутньою на всіх етапах механізму правового регулювання [1, с. 247].

Соціальне значення правосвідомості проявляється через її основні функції: когнітивну (пізнавальну, інформаційну) – без інформації про закон не може сформуватися і ставлення до нього; правостворювальну (ціннісну, емоційну) – у нормативно-правових актах правосвідомість законодавчих органів держави та суспільства загалом; регулювальну (настановну) – у співвідношенні поведінки людей із чинною в суспільстві системою правових приписів (дозволів і заборон) [6, с. 339].

Засвоєння членами суспільства законів, правових знань і вимог, що визначають міру можливої та належної поведінки, усвідомлення своїх прав і соціально прийнятних способів їх реалізації, а також розуміння складних правових взаємин між різними людьми, їхніми групами та соціальними інститутами призводить до формування індивідуальної правосвідомості – системи знань, оцінок та уявлень про правопорядок суспільства, а також установок правозастосовної поведінки.

Н. Волковицька при визначенні елементів правової свідомості спирається на три аспекти її аналізу, якими є: а) загальне сприйняття права; б) оцінка права і правової реальності; в) вольове вираження ставлення до права. Відповідно до цього, вона говорить про такі три елементи правосвідомості, як правова онтологія, правова аксіологія та правова праксеологія [7, с. 34].

Правосвідомість також має певну внутрішню структуру, що охоплює правову психологію, правову ідеологію та елементи поведінки. Правова психологія – це сукупність почуттів та емоцій, що відображають ставлення особи, групи, суспільства до права, правових явищ. Тобто це правова свідомість, яка походить з буденної практики в процесі зіткнення з конкретними правовими ситуаціями. У ній провідним елементом є емоції, а не понятійні форми відображення правової реальності. Правова ідеологія – це система правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне наукове осмислення й обґрунтування правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ. Це концептуально оформлена, логічно упорядкована, теоретично та науково осмислена правова свідомість, провідним елементом якої є інтелект. Правова поведінка – це вольова сторона правової свідомості, що являє собою процес переведення правових норм у фактичну правову поведінку. Вона поєднує в собі елементи, що визначають її напрям (характер) – мотиви правової поведінки та правові настанови [8, с. 37–38].

Варто відмітити, що правова ідеологія значним чином перевищує правову психологію за ступенем і характером пізнання права. Якщо правова психологія зображує зовнішній, часто поверхнево-чуттєвий аспект, зріз правових явищ, що цілком уміщається в буденний людський досвід, то правова ідеологія прагне до виявлення сутності, соціального сенсу, природи права, зазвичай намагається представити його у вигляді завершеної культурно-історичної філософії й догми [9, с. 241].

Як основні механізми формування правосвідомості виступають: ідентифікація – отождолення індивіда з іншою людиною, яка породжує відтворення поведінки, думок і почуттів іншої особи; навіювання – особливий вид емоційно-вольового цілеспрямованого, але необґрунтованого впливу однієї людини на іншу або групу людей; зараження – несвідома (мимовільна) схильність індивіда до певних психологічних станів, при яких відбувається некритичне сприйняття будь-якої інформації, почуттів; наслідування – спосіб впливу людей один на одного, у результаті якого відбувається неусвідомлене відтворення особистісних і поведінкових рис партнерів; переконання – метод впливу на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження для формування певних поглядів і світогляду загалом [10, с. 336].

Інститутами формування правосвідомості є сім'я, школа, вищі навчальні заклади, соціальні групи, трудові колективи, засоби масової інформації.

Освоєння правових цінностей і норм спочатку відбувається переважно на підсвідомому рівні, тобто копіюванням моделі соціальної поведінки в процесі соціалізації. У разі наявності сприятливих умов правової соціалізації особистості (розвиток у родині правослухняних громадян, цілеспрямоване правове навчання та виховання в школі, спілкування в підлітковому та юнацькому віці в просоціальних групах однолітків тощо) відбувається досягнення

високого рівня індивідуальної правосвідомості. При цьому достатньою мірою розвиненими виявляються всі структурні компоненти правосвідомості: інтелектуальний (пізнавальний), оцінювальний (емоційний) і поведінковий (мотиваційно-вольовий).

А. Луцький стверджує, що правова свідомість має специфічні для неї форми існування: 1) інституціональну – формально закріплену; 2) неінституціональну – правове мислення, воля й почуття, що представлені в «неупредметненому» вигляді, але також можуть бути зафіксовані письмово (наукові публікації, художня література, особисті документи тощо). Відповідно, неінституціональна форма представлена: а) теоретичною правовою свідомістю, б) побутовою правовою свідомістю, яка включає уявлення, почуття й волевиявлення людей, їхнє суб'єктивне ставлення до чинних правових положень, знання про чинні закони та їх оцінку, переконання в правомірності чи неправомірності діяльності представників влади, справедливості чи несправедливості самих законів. Ця сфера утворює суспільну думку щодо чинного права, підтримуючи його або вимагаючи його змін [11, с. 57].

Правова свідомість відіграє роль засобу соціального регулювання правової поведінки, тобто здійснює регулятивний вплив. Вона не тільки сприяє усвідомленню людиною цілей правової поведінки, а і є джерелом її свідомості. Також правова свідомість допомагає людині усвідомлювати сукупність усіх можливих засобів досягнення мети поведінки, коректно оцінювати соціальну ефективність визначеної стратегії досягнення правової поведінки.

Правова свідомість об'єктивує регулятори поведінки в суспільстві як джерела права, відводить їм відповідне місце в правовій дійсності, сприймає та моделює еволюцію системи джерел права через правове й (або) моральне «відмирання» певних джерел і розширення їх видів за рахунок інших регуляторів, які починають сприйматися як джерела права внаслідок трансформації фактичних відносин.

Правова свідомість відіграє роль передавального механізму від права до поведінки. Тобто право та його норми звертаються до волі й свідомості людини, проте регулюють вони не свідомість, а поведінку. Отже, існування права неподільно пов'язане з волею та свідомістю осіб. Будь-яке право повною мірою діє та реалізується в суспільстві не просто через систему примусу, а як усвідомлене право. Чинне право безперервно оцінюється, осмислюється й коригується з позицій масової правової свідомості, а також моральних принципів, норм і звичаїв. Тому право як нормативна система регулювання поведінки людей реалізується настільки, наскільки суспільство здатне його осмислити та засвоїти.

Правова культура та правосвідомість, уважає А. Овчиннікова, повинні та можуть розглядатися лише в нерозривному зв'язку з розумінням феномена людини, її проблем, бажань, прагнень, уявлень про себе й навколишнє середовище. Але такий антропологічний вимір правової культури повинен спиратися на ті характеристики людини, що притаманні їй на теперішньому етапі в сучасному світі, а не на теоретичні схеми досконалої моделі гіпотетично існуючої людини [12, с. 14].

Висновки. Правова культура особи неподільно зв'язана з правовою культурою суспільства. Правова культура суспільства відображає рівень розвитку правосвідомості в суспільстві, системи права й законодавства, юридичної практики і правової науки. Вона охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми у сфері права.

Правова культура суспільства залежить насамперед від рівня розвитку правосвідомості населення, тобто від того, наскільки глибоко та повно засвоєні такі правові феномени, як цінність прав і свобод людини, цінність правової процедури під час вирішення спорів, наскільки інформовано в правовому відношенні населення, його соціальні,

вікові, професійні та інші групи, яке емоційне ставлення населення до закону, діяльності правоохоронних органів, суду тощо.

За своєю сутністю правосвідомість покликана впорядковувати відносини в громадянському суспільстві шляхом впливу на правову поведінку, що включає усвідомлення людиною важливості зіставлення всіх своїх дій з інтересами інших членів суспільства, законодавчими положеннями та приписами правової держави, таким чином сприяючи збереженню цілісності, стабільності всередині суспільства й підтриманню стану порядку.

Саме в межах правової свідомості формуються такі правові цінності, як справедливість, рівність, свобода, честь, гідність, що впливають на розвиток усєї правової системи держави та громадянського суспільства зокрема. Завдяки розвинутій правосвідомості особистість здатна осмислювати й надавати оцінку правовій реальності, яка її оточує, приймати рішення, учиняти дії, які мають правові

наслідки, брати на себе відповідальність. Характерним для правової свідомості в межах розвинутого громадянського суспільства вважають те, що вона базується не стільки на очікуванні того, що інші, а особливо держава можуть зробити для окремого громадянина, щоб дати можливість користуватися його суб'єктивними правами та свободами, а на виявленні ним власної ініціативи в плані їх законної реалізації [6, с. 15].

Процес формування правосвідомості відбувається не стихійно, а за допомогою певних планомірних процесів. Серед цих процесів заслуговують на увагу навчання й виховання дітей у школах, виховання, навчання у вищих навчальних закладах, вплив засобів масової інформації. Створення належних умов для підвищення рівня правової культури населення, активної та свідомої участі громадян у державотворчих процесах – це сьогодні першочергове та надважливе завдання на шляху розбудови громадянського суспільства і правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попадинець Г.О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»* : збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 421–426.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. 8-ме вид. Харків : Консуп, 2005. 144 с.
3. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права : підручник : практикум : тести. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 447 с.
4. Омельчук І.А. Правосвідомість як юридична категорія. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 38–43.
5. Шаравара І. Правова свідомість та правова культура в Україні: проблеми їх формування. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2015. № 1. С. 9–13.
6. Борканюк А. Культурна безпека особистості як мета культурної політики держави. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2011. Вип. 9. С. 82–88.
7. Волковицька Н. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості. *Юридична Україна*. 2010. № 3. С. 32–37.
8. Ткачук А.С. Особливості та взаємозв'язок правосвідомості та правової культури. *Правова держава*. № 15. 2012. С. 32–37.
9. Кобець О.В. Роль рівнів професійної правової свідомості у структурі юридичної діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 241–246.
10. Алексеєва І.М. Правова свідомість і правова культура в контексті правової освіти майбутніх провізорів. *Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики*. 2017. Т. 10. № 3. С. 337–340.
11. Луцький А.І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 55–59.
12. Овчиннікова А.П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Одеса, 2016. 20 с.